

Я. Р. Самуілік (Брэст)

ГАВОРКА МЯСТЭЧКА ЦЕЛЯХАНЫ ІВАЦЭВІЦКАГА РАЁНА (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЛІНГВІСТЫЧНАГА АТЛАСА «ГАВОРКІ ВЫГАНАЎСКАГА ПАЛЕССЯ»)

Гаворка мястэчка Целяханы ўпершыню была выдзелена Самуілікам Я. Р. у лінгвістычным атласе «Гаворкі Выганаўскага Палесся» (2009) [11]. Яна суадносіцца з беражноўскім дыялектным тыпам [7], [8].

Выганаўскае Палессе – рэгіён на сумежжы Берасцейска-Пінскага Палесся і Панямоння. Размешчаны ён у міжрэччы Ясельды (прыток Прыпяці) і Шчары (прыток Нёмана). У межах Выганаўскага Палесся знаходзяцца азёры Выганашчанскае (26 км²), Бабровіцкае (9,47 км²) і інш. У дадзеным рэгіёне праходзіць Агінскі канал, які злучае Ясельду са Шчарай, пабудаваны ў 1767–1783 гг. Адміністрацыйна – гэта ў асноўным паўднёвая частка Івацэвіцкага раёна (Целяханшчына, цэнтр – мястэчка Целяханы) і прылягаючыя тэрыторыі Ганцавіцкага і Пінскага раёнаў Брэсцкай вобласці. Выганаўскае Палессе знаходзіцца пераважна на поўначы Заходняга Палесся, на мяжы з Панямоннем. Геаграфічна і гістарычна названы рэгіён займае своеасаблівае прамежкавае становішча паміж «тыповым» Заходнім Палессем і Панямоннем, а ў этнаграфічным аспекце з’яўляецца месцам сутыкнення чатырох буйных гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі: Паўночна-Заходняга, або Панямоння, Цэнтральнай Беларусі, Усходняга Палесся і Заходняга Палесся.

Гаворка мястэчка Целяханы знаходзіцца на ўзмежжы арэалаў паўночнабрэсцкіх (цэнтральнацеляханская падгрупа) і паўднёвацеляханскіх гаворак. Таму яна характарызуецца значнай ступенню пераходнасці. Паводле нашага даследавання значная колькасць ізаглас адрознівае гаворку Целяхан ад цэнтральнацеляханскай падгрупы паўночнабрэсцкіх і паўднёвацеляханскіх гаворак.

Гэтая гаворка па шэрагу адметнасцей аб'ядноўваецца з цэнтральнацеляханскай падгрупай паўночнабрэсцкіх гаворак, па многіх асаблівасцях – з паўднёвацеляханскімі гаворкамі. Шэраг адметнасцей аб'ядноўвае гаворку мястэчка Целяханы з панямонскімі гаворкамі, супрацьпастаўляючы яе асноўным масівам суседніх гаворак, паўночнабрэсцкім і паўднёвацеляханскім.

Дадзеныя асаблівасці ў арэальным плане ўтвараюць своеасаблівы «клін», які цягнецца ад Выганаўскага возера ўздоўж Агінскага канала. Гэта дае падставы меркаваць, што па тэрыторыі адзначанага «кліна» здаўна праходзіў гандлёвы шлях, які злучаў старадаўнія гарады Пінск і Слонім. Падмацоўваецца наша думка наступным. Слонім знаходзіцца на рацэ Шчары. Адзін са старадаўніх гандлёвых шляхоў, які злучаў Балтыйскае мора з Чорным морам ішоў па рацэ Нёман, затым па яго прытоку Шчары і даходзіў да Выганаўскага возера. Тут неабходна было пераадолець Выганаўскае Палессе і трапіць у раку Ясельду, прыток Прыпяці, якія адносяцца да басейна Чорнага мора. Вядома таксама, што колішнія купцы пры пераездах выкарыстоўвалі так званыя «стругі». Гэта паніжэнні, якія запаўняліся вадой у час веснавых і асенніх паводак. Да нашага часу захаваліся ўрочышчы з назвай «Струга» (звычайна гэта сенажаць) [9, с. 6–8; 10, с. 40–42].

Гаворцы мястэчка Целяханы характэрны наступныя асаблівасці: галосныя [o], [ô] на месцы *o ў новых закрытых складах пад націскам (*воз, нос, стол; вôз, нôс, стôл* і інш.); галосныя [e], [ê] на месцы націскага *h (*лес, сêно, снêг; лês, сêно, снêг* і інш.); захаванне *oў ненаціскных складах пасля цвёрдых зычных /o к а н н e/ (*голова, дорôга, корôва, молоко, сêно, сêно, лêто, лêто, садôк, травô* і інш.); захаванне *o або галосны [ô] ў прыназоўніку *пад* (*под; пôд*); паслянаціскныя галосныя [e], [o] ў слове *вêцер* (*вêцер; вêцêр*); галосны [э] на месцы *e, *hў першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых губных (*вэсна, бэдô, мэшôк*); захаванне *e ў першым пераднаціскным складзе пасля мяккіх пярэдняязычных *д, *т, *з, *с, *н /e к а н н e/ (*денê, земля, селô*); вымаўленне галоснага [o] або захаванне *e ў слове далêка (*далêко; далêко*); галосныя [e], [э] на месцы *ê ў пераднаціскным і паслянаціскным складзе ў лексемах *глядзêў, злякôўся, злякôцца, зôяц, пôмôць* (*гледêв, гледзêв, злекôвса, злекôтиса, зôец, пôмêть, пôмêць*); захаванне *ыў націскным і першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных (*бык, вы, выпî, высôко, высыпав, грибы, мы, мыш, помыю, пыл* і інш.); захаванне націскага *ыў словах тыпу *сын, валы, рыба, дым* (*сын, воы, рыба*); цвёрдыя губныя перад рэфлексамі *e /ва ўсіх пазіцыях/, *h /у ненаціскных складах/ (*вэсна, мэд, бэрог, вэчор, до мэне, пэрышы, бэдô, мэшôк*); мяккія пярэдняязычныя перад рэфлексамі *e (*денêк земля, селô, пôle*); мяккія губныя і пярэдняязычныя перад рэфлексамі *i (*миска, робîті, лîпа, зîмô, ходîті*); адсутнасць

дзекання-цекання (*д'ен', т'епэр, ход'ім'і, т'іхо, д'ед, т'ен'*); адсутнасць прыстаўных зычных або наяўнасць прыстаўнога [э] у лексеме *вóчы* (*дóчы; вóчы*); адсутнасць прыстаўных зычных у слове *вўліца* (*ўліца*); цвёрдыя губныя і заднеязычныя перад канчаткам -эй у назоўніках жаночага роду множнага ліку роднага склону (*бабэй, головэй, ямэй, дорогэй, стрэхэй*); цвёрдыя заднеязычныя перад [э] (*дóвгэе, корóткэе, тіхэе*); мяккія заднеязычныя ў гістарычных спалучэннях *гы, *кы, *хы (*дóвгі, корóткі, тіхі*); цвёрды [т] канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку (*хòд'ім, хòд'ат*); наяўнасць паўмяккага зычнага *р (*гр'ад, гр'эх, пор'адок, пор'эзав, р'эчка* і інш.); толькі цвёрдыя шыпячыя (*жар, жыто, на мэзэ, шапка*); толькі цвёрдыя этымалагічны мяккі *ц (*молодіца, хлòпцы, цáцка, цэвка, цэн*); захаванне спалучэнняў *-лј-, *-нј- у пазіцыі паміж галоснымі (*зэлье, насёнье*); захаванне або аглушэнне звонкіх зычных у канцавым становішчы (*вóз, дуб, вос, дун*); аглушэнне звонкіх зычных у сярэдзіне слова перад глухімі (*скáска, загáтка*); губна-губны [w] у пазіцыі пасля галоснага перад зычным і ў канцавым становішчы (*пráвда, дóвгі, купіw*); ужыванне лексем *шчо, шо* [што]; ужыванне словаформ *ов'ёс, оўёс* [авёс]; ужыванне словаформ *хлеў, хлѐў, хлев, хлѐw* [хлеў]; канчаткі -ем (-эм), -ём назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з мяккай і зацвярдзелай асновай у творным склоне (*конѐм, ножѐм, ейцѐм; конѐм, рублѐм*); канчатак -эй назоўнікаў жаночага роду множнага ліку першага скланенняў родным склоне (*бабэй, головэй, дорогэй, стрэхэй, хатэй, ямэй*); формы назоўніка *чòбаты* [боты] у месным склоне множнага ліку (*у чобòцях*); націскныя і ненаціскныя канчаткі -ая, -а прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*молодàя, старàя, молодà, старà; дòбрая, нòвая, дòбра, нòва*); націскныя і ненаціскныя канчаткі -эе, -э прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*молодэе, старэе, молодэ, старэ; нòвэе, солдòкэе, хордòшэ, нòвэ, солдòкэ, хордòшэ*); формы асабова-ўказальных займеннікаў трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку *вòн, вонà, вонò, вонь; он, онà, онò, оны*; формы з *усімà, зò всімà* азначальнага займенніка ўсе ў выразе *жàла жыта* з усімі; формы інфінітыва з асновай на галосны з фанематычным варыянтам суфікса -ці, -ті (*ходіті, робіті, спàті*); формы інфінітыва з асновай на [к] (*пектѐ, пекцѐ; сѐкті, сѐкці*); формы *хòд'ім, хòд'ат* дзеясловаў другога спражэння ў трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку з націскам на аснове; формы *пэкут, стрыгут, пэчут* дзеясловаў першага спражэння з асновай на [з], [к] у трэцяй асобе множнага ліку; ужыванне слоў: *бороновàті, волочыті* «баранаваць», *бэрэмне* «пластаваны абярэмак сена», *вòвчыє, овэчыє* «неядомыя грыбы», *драбіна, страміна* «драбіны (прыстаўная лесвіца)», *дуба, дюб* «дзюба ў птушак», *жалò, жэлò* «джала (у пчалы)», *картòплі* «бульба», *ковнѐр, воротнік* «каўнер у кажусе», *кòворот* «вага ў калодзежным

жураўлі», *красногловік, красногловіц* «падасінавік», *курыца, кура* «курыца», *лівэнь* «лівень», *мявкае, м'явкае* «кот мяўкае», *орабушок, варабэй* «варабей», *пёвэнь, пэтух* «певень», *подлога, подлога* «падлога», *пэрэхмарок* «воблака», *радышка* «палатняная коўдра», *рэхкают, рухкают* «свінні рохкаюць», *свінне, свінні* «свінні», *сковпэц* «капец бульбы», *слонёчнік* «сланечнік», *сокодчут, сокорат* «куры сакочуць», *сёнейко, сёненько* «сонежка», *судасіца, устрэціца* «сустрэцца», *тёмно, пёночы, пёночы* «цёмна», *тепэр* «сёння», *товканіца* «таўчоная бульба (пюрэ)», *уздэчка, уздэчка* «аброць», *часнык, чэснок* «часнок», *чэбёр, чыбур* «чабор».

У XVI–XVII стст. на Беларусі пашырыліся мястэчкі – паселішчы, якія сумяшчалі ў сабе рысы горада і вёскі. Яны з'яўляліся эканамічнымі цэнтрамі навакольных акруг. У Выганаўскім Палессі і яго наваколлях такімі мястэчкамі з'яўляліся Выганашчы (упершыню згадваецца ў 1539 г., па іншых звестках – у 1554 г.), Хатынічы (вядома з 1450 г., па іншых звестках – з 1661 г.), Івацэвічы (упершыню згадваецца ў 1501 г., па іншых звестках – у 1519 г.), Лагішын (упершыню ўпамінаецца ў 1552 г., па іншых звестках – у 1570 г.). Пазней найбольш значным мястэчкам Выганаўскага Палесся, яго «сталіцай» сталі Целяханы. У пісьмовых крыніцах упершыню згадваецца ў 1554 г. (па іншых звестках – у 1565 г.) як паселішча, якое ляжыць на старадаўнім шляху з Пінска да Слоніма. Статус мястэчка населены пункт атрымаў у XVII ст. 3 6 снежня 1956 г. і пасённяшні дзень Целяханы – гарадскі пасёлак [1; 2, 7, с. 157, 9, с. 89–90, 11, с. 79–80, 17, с. 98; 3, с. 98–99, 135–136, 200, 212, 218, 240, 241; 4, с. 239–240, 441–444, 461–463, 509–513; 5, с. 423–425; 6, с. 368–369, 403–407, 460–463; 12, с. 201, 214–215, 338–339; 13, 3, с. 468, 4, с. 326, 5, с. 250, 6, кн. 2, с. 99]. Спецыфічная гаворка Целяхан, якая істотна адрозніваецца ад гаворак суседніх паселішчаў, відавочна, фарміравалася ў працэсе станаўлення гэтага населенага пункта як мястэчка. Па меркаванні некаторых даследчыкаў, у Целяханах, магчыма, захавалася гарадзішча (раскопкі не праводзіліся), што адносіцца прыкладна да VI–XIII ст. [11, к. VI]. Гарадзішча, калі яно існавала, магло быць цэнтрам для невялікай акругі. Ужо тады магла, відаць, фарміравацца спецыфічная гаворка ў паселішчы, якое знаходзілася на месцы сучаснага гарадзішча.

Такім чынам, гаворка мястэчка Целяханы выступае як выразна акрэсленая дыялектная адзінка даўняга ўтварэння, якая адасобілася ад іншых груп.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Alexandrowicz, S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. / S. Alexandrowicz // Acta Baltico-Slavica / Białostockie Tow-wo Nauk. – Białystok, 1970. – T. 7: Archaeologia, Historia, Ethnographia et Linguarum Scientia / red. J. Antoniewicz. – S. 47–108.*

2. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл, 1996–2004. – 18 т.
3. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты]: у 3 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь; рэдкал.: В. Л. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – [Маштабы розныя]. – Мінск: Белкартаграфія, 2009. – Т. 1. – 2009. – 1 атлас (244, [3] с.).
4. Гарады і вёскі Беларусі: энцыклапедыя. – Т. 3, кн. 1. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2006. – 528 с.: іл.
5. Гарады і вёскі Беларусі: энцыклапедыя. – Т. 4, кн. 2. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2007. – 608 с.: іл.
6. Гарады і раёны Берасцейшчыны: гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён / У. В. Эданавіч [і інш.]; пад агул. рэд. А. А. Гарбацкага. – Брэст: Брэсц. друк., 2009. – 563 с.
7. Климчук, Ф. Д. Диалектные типы Полесья на общеславянском фоне / Ф. Д. Климчук // Славянские этюды: сб. к юбилею С. М. Толстой / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения; редкол.: Е. Е. Левкиевская (отв. ред.) [и др.]. – М., 1999. – С. 214–227.
8. Климчук, Ф. Д. Диалектные типы Полесья / Ф. Д. Климчук // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого: сб. ст.: в 2 т. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения; редкол.: Т. А. Агапкина [и др.]. – М., 1998. – Т. 1. – С. 118–135.
9. Климчук, Ф. Д. Некоторые дискуссионные вопросы средневековой истории Надлясельдья и Погорынья / Ф. Д. Климчук // Palaeoslavica. – 2004. – Vol. XII, № 1. – Р. 5–28.
10. Памяць: гіст.-дак. хроніка Драгіч. р-на / уклад. С. А. Супрун; рэдкал.: Я. Я. Аляксейчык [і інш.]. – Мінск: БелТА, 1997. – 572 с.
11. Самуйлік, Я. Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся: лінгвіст. атлас для студэнтаў філал. фак. ун-та / Я. Р. Самуйлік; Брэсц. дзярж. ун-т. – Брэст: БрДУ, 2009. – 199 с.
12. Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская область / Акад. наук БССР, Ин-т искусствования, этнографии и фольклора, Белорус. совет. энцикл.; редкол.: С. В. Марцелев (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелСЭ, 1990. – 417 с.
13. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. энцыкл, 1993–2003. – 6 т.